

Сулайман РЫСБАЕВ,
Кыргыз билим берүү академиясынын
лаборатория башчысы,
п.и.д., профессор

ДИЛ БАЯН – ОКУУЧУНУН ЧЫГАРМАСЫ БОЛУУГА ТИЙИШ

Эне тилин мектепте окутуунун башкы милдеттеринин бири балдардын жазуу, оозеки сабаттуулугун өстүрүү жана кеп маданиятын калыптандыруу сыяктуу маанилүү иш-аракеттерди жүзөгө ашыруу болуп саналат. Бул иш тил жана адабият сабагында комплекстүү түрдө аткарылууга тийиш.

Чындыгында, тил жана адабият сабагын эки түрдөгү, бири-биринен түп-тамырынан айырмаланган окуу предмети катары кароого болбойт. Болгону, тил сабагында биздин кебибиздин лексикалык-грамматикалык курулушуна өзгөчө маани бере турган болсок, адабият сабагында анын адабий-эстетикалык, мазмундук-композициялык жагына басым коёбуз. А бул экөө биригип, эне тилибизди окутуу предметинин башкы максаттарынан болмокчу. Андай болгон соң, окуучунун өз эне тилиндеги жазуу-оозеки сабаттуулугун, байланыштуу кебин жана кеп маданиятын калыптандырууга, тактап айтканда, өз оюн сабаттуу, маданияттуу, байланыштуу жеткире алууга калыптандырууда кыргыз тили жана адабияты сабагынын максат-милдети бирдей эле даражада экени талашсыз.

А жазуу түрүндөгү өз алдынча ишинин негизги формасы окуучунун дилбаяны болуп саналат.

Дилбаян жазууга үйрөнүү жумушу кыргыз тилинин программасында да, текст түзүү проблемасына байланыштуу атайын көңүлгө алынган. Ал үчүн VIII класстан баштап атайын убакыт бөлүнүп, тематикалары көрсөтүлгөн. Бул окуучуну дилбаян жазууга көнүктүрүүнүн түздөн-түз өзү болбосо да, дилбаян жазуунун зарылдыгына мугалимдин көңүлүн буруу экендиги маалым. Программага киргизилген «Байланыштуу кеп» бөлүмүнүн негизги максаты да окуучунун жазуу-оозеки ишине, дилбаян, баяндама сыяктуу жазуу жумуштарын жүргүзүүгө багыт берүү болмокчу. Ошентсе да, илимий-методикалык жол-жоболорун, багыттарын так көрсөтө албай жаткандыгы байкалууда.

Ал эми адабиятты окутуунун программасында мындай жазуу жумуштарын жүргүзүүгө V-XI класстарда жалпысынан 47 саат ыйгарылган. Анын ичинен, V класска -6, VI класска — 5, VII класска - 8, VIII класска - 7, IX класска - 7, X класска -8 жана XI класска — 6 саат бөлүштүрүлгөн. Бул, чындыгында, эң туура жана зарыл болуп эсептелинет. Ал сааттарды мугалимдер календардык пландарын түзгөндө мүмкүнчүлүккө жараша бөлүштүрүп алышары белгилүү.

Бирок ошол сааттар максаттуу пайдаланылабы? Жазуу жумуштары, асыресе, дилбаян жазуу иштери туура уюштурулабы? Дилбаян жаздыруудагы мугалимдердин илимий-методикалык даярдыгы кандай? Окуучулардын жазган дилбаяндары ага коюлуучу илимий-методикалык талаптарга жооп береби?

Бул суроолор ар бир методистти да, практик мугалимди да аргасыз, беймаза ойго салбай койбойт.

Учурда мектеп окуучуларынын жазган дилбаяндарын окуп, талдап көргөнүбүздө, жогорудагы проблемалуу суроолорго далилдүү жооп таба албай, бушайманга түшөбүз.

Чындыгында, абалды төмөнкүчө мүнөздөөгө болор эле: кыргыз адабиятынан окуучулардын жазган дилбаяндарынын тиби жана жанрлары эң эле жарды. Алар коёндой окшош мазмундагы (дилбаяндарды) эригип отуруп жазышат. Дээрлик көпчүлүгүнүн дилбаяндары китептеги тексттен айырып алгыс окшош болушу менен мүнөздөлөт. Көпчүлүгү китептен сөзмө-сөз көчүрүп да жазышат.

Балдарга, дилбаян жазууда, чыгармачылык менен ойлонуп иштөөсүнө багыт берилбейт. Ошол себептерден улам стилдик жана жанрдык жактан кунарсыз мындай дилбаяндарды баалоо, баа коюу эң эле азапка алып келип такайт.

Анткени алардын баары китептеги фактыларга олдоксон таянып, же алар түздөн-түз көчүрүлүп алынган, шаблондуу ой жүгүртүп, кургак баяндалган, тили жарды, стилдик жактан бир беткей иштер болуп чыга келет.

Андай болгон соң, «дилбаян — окуучунун чыгармасы» деген сөзүбүз өзүн өзү актайбы?

Мындай иштерде жалпыга мүнөздүү мүчүлүштүктөр - окуучунун жекече чыгармачылык ой жүгүртүүсүнүн, жекече талдоонун, жекече баа берүүнүн, чыгармачыл фантазиянын жанрдык жактан көп түрдүүлүгүнүн жоктугу болуп саналат.

Деги эле, мектепте дилбаяндын максат-милдеттерин биз кандай түшүнөбүз? Ушул сыяктуу проблемалуу маселелерди чечмелөөгө арналган кыргыз методист-окумуштууларынын, болгону, эки китеби жарык көргөнү таң калыштуу. Анын бири - педагогика илимдеринин доктору, профессор Б. Алымовдун «Мектеп сочинениеси», (Ф., 1979) жана экинчиси педагогика илимдеринин доктору, методист А. Муратовдун «Сочинение кандайча жазылат?» (Б., 1991) аттуу эмгеги.

Чындыгында, республикабызда кыргыз адабиятын мектепте окутуу методикасы илиминде профессор Б.Алымов ушул дил баян маселесине биринчилерден болуп тиш салып, кыргыз балдарынын кыргыз адабиятынан формалдуу билим албай, чыгармачыл билим алуусуна, ага машыгуусуна дил баяндын тийгизген таасири, аны жазууга үйрөтүү ишин өркүндөтүүгө өтө чоң эмгек кылган. Педагогика илимдеринин доктору А.Муратов профессор Б.Алымовдун идеяларын андан ары улантып, дил баяндын жана аны жаууга үйрөтүүнүн миң сырларына өзүнүн татыктуу

үнүн кошуп келатат.

Бул экөөндө тең табияты боюнча окуучунун жазуу иштерине илимий-методикалык талдоо жүргүзүп, дилбаян жазууга үйрөнүүгө арналган, көзгө басарлык бул эки эмгекте мугалимдер үчүн да, окуучулар үчүн да кыйла алгылыктуу кеңештер айтылган эле. Атап айтканда: «Сочинение жазуу, - деп белгилейт А. Муратов, - бул илим да, өнөр да, ага өмүр бою үйрөнүү керек, эч ким эч убакта жазуу ишинин бул түрүн толук өздөштүрдүм деп айта албайт. Канчалык тереңдеген сайын жаңы сырлары ачыла берет, ааламдын чексиздигиндей, сочинение жазуунун да мейкиндиктери улам ачыла берет».

Демек, бир сырдуу, миң кырдуу болгон жазуу өнөрүнүн бир түрү - бул окуучунун дилбаяны көптөгөн талаптардын комплексин - окуучунун байланыштуу кеби менен кеп маданиятынын өсүү деңгээлин жана да сабаттуулук дараметин текшерүүчү бирден-бир абройлуу жумуш экени баарыбызга маалым.

Андан ары, методист А. Муратов дилбаянга далилдүү мүнөздөмөлөрдү берүү менен, анын очерк, рецензия, макала, репортаж, аңгеме, кат, ыр, драма деген жанрларын жана кептин түрлөрүнө жараша түрдүү табиятын талдоого алат.

Бул эмгектин өзгөчө басым коюп сөз кылар дагы бир жагы мектеп окуучусунун дилбаянын баалоонун критерийлерин да илимий-методикалык жактан туура аныктап берүү менен, дилбаян жазуудагы окуучулар кетирген типтүү (орфографиялык, пунктуациялык жана стилдик) каталарын далилдүү мисалдары менен так көрсөткөн. Окуучунун дилбаяндарынын мыкты үлгүлөрүн тиркеме катары киргизген.

Орус адабиятынан дилбаян жазуу жумушун илимий негизде жүргүзүүгө арналган көптөгөн эмгектер чыгарылганын айтпай коё албайбыз. Ошолордун ичинен методист-окумуштуу Ю. А. Озеровдун «Раздумья перед сочинением» аттуу (М., «Высшая школа», 1990) эмгегин көңүлгө алгым келет.

Аталган китепте автор дилбаяндын жанрдык классификациясын жана анын проблемалык-тематикалык типтери боюнча кеңири сөз кылуу менен буга кошумча, адабият теориясынан окуучунун теориялык билимин бекемдөө максатында: көркөм тексттин темасы, идеясы, образдар системасы, композициясы ж.б. туурасында бир топ маалыматтарды берген. Аягында үлгү дилбаяндардын темалары жана алардын болжолдуу пландары сунушталган. Бул китеп жогорку класстын окуучуларына, ал тургай, мектеп мугалимдерине да керектүү окуу куралы болуу менен, мектеп дилбаянынын бир катар түйшүктүү маселелеринин айрым табышмактуу жагдайларын тактап алууга ой салат.

Бүгүнкү кыргыз мектебинин тажрыйбасында - дилбаяндын жалпыга белгилүү эки тиби (адабий дилбаян жана эркин темадагы дилбаян) жана үч түрү бар: атап айтканда, жазуучунун өмүрү жана чыгармачылыгы туурасында; чыгарманын идеялык-теориялык мааниси жана образдар системасы жөнүндө. Болгону ушулар. Ал эми дилбаянды баалоо -

мазмунуна жана сабаттуулугуна карап жүргүзүлөт да, негизги көңүл анын мазмунуна бурулат. Бул дилбаяндын адабий-эстетикалык баалуулугун жогору коюуга кылган аракеттердин башаты экендиги талашсыз. Бирок, эң негизгиси, бул сыяктуу түшүнүктөр көңүлдө калат.

Биринчиден, дилбаян аркылуу окуучунун адабий билиминин деңгээлине, этикалык-эстетикалык сезим-туюмдарынын калыптанышына;

Экинчиден, окуучунун оозеки, жазуу кебинин сабаттуулугунун абалына;

Үчүнчүдөн, өз алдынча ой жүгүртүүсүнө, фактыларды топтоо, талдоо, анализдөөсүнө, корутунду чыгара алуусуна;

Төртүнчүдөн, атуулдук активдүүлүгүнө, патриоттук сезим-туюмунун өсүшүнө, коом, чөйрө ж.б. жөнүндө ой жүгүртүүсүнө, жалпы эле, баланын рухий жетилүүсүнүн деңгээлине баа берүү ишке ашырылат.

Бул милдеттер, коюлган талапка жараша алганда, дилбаян жазуучунун максат-милдеттерин да чагылдырып турат. Андай болгон соң, окуучунун дилбаяны деп, окуучунун адабий билиминин, эстетикалык сезим-туюмунун жана рухий жетилүүсүнүн деңгээлин чагылдырып, ошол максатта жазылуучу текстти айтабыз десек жаңылышпайбыз дегим келет. Анткени дилбаяндын материалдары, негизинен, адабий чыгарма, турмуштук фактылар, окуучунун жекече тажрыйбасы, көз карашы, ой жүгүртүүсү жана аларды жалпылоо болуп саналат. Ал эми «эркин» темадагы дилбаяндын негизинде, турмуштук чындык, ага мамиле, окуучунун келечек ой чабыттары, жашоонун, турмуштун ар кандай чөйрөлөрү, анын реалдуу картинасы жатары шексиз. Андай болсо, биз ошого кантип жетишүүбүз керек? Биринчиден, окуучуларга бир типте, же бир эле түрдө, коёндой окшош формада жазылган текст дилбаян болбой турганын, ал үчүн анын типтери менен жанрдык өзгөчөлүктөрүн ажыратып түшүндүрүү кажет. Экинчиден, дилбаян жазууга окуучуларды даярдоо, ал үчүн даяр тексттердин үлгүлөрү менен тааныштыруу, алардын композициялык курулушун, тилдик каражаттарын, стилдик өзгөчөлүктөрүн талдап үйрөтүү зарыл. Мындай системалуу иш-аракеттерсиз окуучуларды коюлган талаптын деңгээлинде дилбаян жазууга үйрөтүүгө мүмкүн эмес.

Ал эми кыргыз адабияты боюнча орто мектептин курсун - XI классты бүтүрүүчүлөрдүн билимине, билгичтигине коюлуучу негизги талаптар төмөндөгүдөй болуусу шарт:

- адабияттын коомдук ролун, эстетикалык кызматын, таанытуучулук, таалим-тарбия берүүчүлүк функциясын;
- кыргыз адабий процессинин өнүгүш этаптарын, анын башкы тенденцияларын;
- окулган чыгарманын сюжетин, композициялык бөтөнчөлүгүн, образдар системасын;
- чыгарманын негизги идеялык-нравалык проблематикасын;
- чыгарманын башкы каармандарынын мүнөзүндөгү типтүүлүк

менен жекеликти;

- сунуш кылынган адабий теориялык түшүнүктөрдүн негизги белгилерин билүү;
- көркөм чыгармадагы сүрөттөөлөрдү, окуяларды, ар түрдүү кырдаалдарды көз алдыга келтирип, оозеки айтып берүү, ошонун негизинде жазуучу сүрөттөп жаткан турмуштун бирдиктүү элесин түзүү;
- чыгарманын идеялык-көркөмдүк бүтүндүгүн, автордук позициясын эске алып талдай билүү;
- чыгарманын негизги проблематикасын аныктап көрсөтө алуу;
- сюжеттик элементтердин, композициясынын, образдар системасынын жана тил каражаттарынын өз ара биримдиктеги идеялык көркөмдүк ролун аныктай алуу;
- окулган чыгармага далилдүү баа бере алуу;
- өз пикиринин планын түзө билүү;
- үйрөнүлгөн чыгарма боюнча ар кандай мазмунда жана формада дилбаян жаза билүү;
- адабий темада доклад, реферат даярдоо;
- чыгармаларга карата аннотация, рецензия жаза билүү.

Демек, мунун баары, окуучунун адабий билим деңгээлин өстүрүү, чыгарманын табиятын түшүнүү, образдарды өз алдынча талдай билүү жөндөмүн калыптандыруу, жазуу жана оозеки машыгууларын жеңилдетүү сыяктуу иш-аракеттерди өзүнө камтыйт. Алар, натыйжада, окуучулардын дилбаян жазууга болгон машыгууларын өнүктүрүүсү шексиз.

Жогорудагы атап өткөн Ю. А. Озеровдун эмгегинде (дилбаяндын) сочинениенин, биз буга чейин эле практикалап жургөндөй, проблемалык-тематикалык принциптеги үч чоң түрүн атайт. Алар: сочинение-мүнөздөмө, адабий сын сочинениеси жана «эркин» темадагы сочинение. Андан ары, бул үч түрдөгү жумушту өзгөчөлүктөрүнө жараша өз алдынча төмөндөгүдөй бөлүктөргө бөлөт. Атап айтканда:

I. Сочинение-мүнөздөмө:

- бир адабий каарманды мүнөздөө;
- эки адабий каарманды салыштырып мүнөздөө;
- бир канча окшош адабий каармандарды сыпаттап жазуу;
- адабий каармандарга жалпы мүнөздөмө.

II. Адабий сын сочинениеси:

- бир темага талдоо жасоо;
- жазуучунун чыгармачылыгынын белгилүү бир учуруна же тематикасына мүнөздөмө берип талдоо;
- адабий чыгарманын мазмунун жана формасынын айрым проблемалары боюнча изилдөө;
- сын-пикир түрүндөгү макаланы талдоо;
- адабий чыгармада чагылдырылган маанилүү бир коомдук тарыхый окуяга талдоо жүргүзүү ж.б.

III. «Эркин» темадагы сочинение:

- жекече байкоолорун чагылдыруу;
- жекече ой жүгүртүү, толгонуу ж.б.

Бул айтылгандар дилбаяндын принциптүү типтери болуп саналат. Тактап айтканда, дилбаян жазууда эске алынуучу негизги принциптүү жагдайлар мына ушулар. А булардын ролу: окуучу кандай темада болсун, кандай типте, кандай жанрда жазуу керектиги тууралуу багыт алганда гана жетиштүү жана ишкер аракет жасай алмакчы.

Бизге белгилүү кептин: баяндоо, сүрөттөө, ой жүгүртүү сыяктуу типтери жана адабий-көркөм, публицистикалык иш кагаз жана илимий стилдери бар. А булар тексттин кандай типте түзүлөрүн гана айтып отурган жок. Методист А. М. Гришина-Земскова белгилегеней, жанрдын үч түрүн - көркөм, публицистикалык жана илимий жанрда дилбаян жазууга боло турганын да көңүлгө салат («Сочинение в газетных жанрах». IV-VIII кл. М., 1997, 8-6). Ошондой эле методист А. Баланкиндин жазганын эске алсак, сочинениени сегиз түргө бөлүштүрүүгө болот:

- адабий темада жазылган сочинение;
 - эркин темада жазылган сочинение;
 - сочинение-рецензия;
 - портреттик очерк;
 - салыштырып мүнөздөө түрүндөгү сочинение;
 - аннотация түрүндөгү сочинение;
 - аңгеме түрүндөгү сочинение;
- фельетон түрүндөгү сочинение... ж.б.

Бул айтылгандардын ар бири, чындыгында, окуучунун өз ал-дынча ой жүгүртүүсүнө багыт берүүчү мүнөзгө ээ экендиги талашсыз.

Ошондо да, окуучу көңүлгө ала турган ойду берүү ыкмалары, композициясын түзүү, сүйлөм куруу чеберчилиги, кеп маданияты ж.б. жагдайлар ийгиликтүү чечилүүсү тийиш. Эми дилбаяндын жанрдык түрлөрү жөнүндө сөз кылалы.

Методист Ю.А. Озеров сочинениенин түрлөрү катары төмөндөгүлөрдү сунуш кылат:

- сочинение-мүнөздөмө;
- сочинение-адабий портрет;
- сочинение-рецензия;
- сочинение-очерк (же сочинение-аңгеме);
- адабий сын макала түрүндөгү сочинение;
- сочинение-эскерүү;
- сочинение-күндөлүк;
- ыр-сочинение;

Муну менен катар, методист алардын ар биринин өзгөчөлүктөрү, мүнөздүү белгилери, композициялык кубулушу жөнүндө маалымат берет да, анын айрым үлгүлөрүн сунуш кылат. Бул, албетте, мугалимге да, окуучуга да зарыл илимий-методикалык кеңеш гана эмес, практикалык жардам да болмокчу.

Бирок бул айтылгандар канчалык деңгээлде зарыл жана туура экендигине карабастан, аларды мектеп окуучусуна милдеттүү түрдө таңуулоого болбойт, ошондой эле аларды окуучулардын курактык жана ишкердик өзгөчөлүктөрүнө жараша чыгармачылык менен пайдаланууга болот. Антсе да, алар адабий-лингвистикалык багытка өзгөчө даярдык талап кылынган профилдүү (журналистикалык, филологдук багыттагы тереңдетип үйрөтүүчү) класстарда пайдаланса болчудай. Ошондуктан, жогорудагыларды синтездеп келип, жана да кыргыз мектебинин учурдагы практикасынын негизинде төмөнкүдөй түрлөрүн сунуш кылабыз:

- 1) Мүнөздөмө-дилбаян (каармандарга талдоо жасоо түрүндө);
- 2) Очерк-дилбаян (жазуучунун өмүрү, чыгармачылыгы тууралуу);
- 3) Рецензия-дилбаян (чыгарманы талдоо мүнөзүндө);
- 4) Публицистика-дилбаян (көбүнчө, эркин темада ой жүгүртүп жазуу);
- 5) Аңгеме-дилбаян же новелла-дилбаян (айрым бир каармандын образын алып, ошонун негизинде чыгармачылык менен эркин образ түзүү);
- 6) Поэма-дилбаян (бир образдын негизинде, же эркин темада);
- 7) Пьеса-дилбаян (полемикалуу, маек түрүндө);
- 8) Репортаж-дилбаян (учурда болуп жаткан окуяны так, таасын баяндап берүү);
- 9) Этюд-дилбаян (табиятты, көрүнүштү ой жүгүртүп сүрөттөп жазуу);
- 10) Фантастика-дилбаян (учурдагы турмуштук көрүнүштү фантастикалык сюжет менен байытып жазуу);
- 11) Жомок-дилбаян (реалдуу кырдаалды ой жүгүртүп жомоктук сюжетке айлантуу же экөөнү айкалыштырып жазуу);
- 12) Улама-дилбаян (чыгарманын идеясын, анын каармандарынын кийинки тагдырын өз алдынча фантазиясы менен улантып жазуу, жаңы чыгарма жаратуу);
- 13) Эссе-дилбаян чыгарманын сюжеттин, идеялык маңызын кыскача жазуу).

Дилбаяндын мындай жанрдык өзгөчөлүктөрүн айырмалап бил-дирүү жана аларга машыктыруу окуучулардын адабий чыгармага сынчыл ой жүгүртүүсүнө, жекече кез карашын жана өз чыгармачылыгын өстүрүүгө багыт берери шексиз. А адабий шыгы бар, таланты ойгонгон балдардын жөндөмүн андан ары улантып, адабий-чыгармачыл ишкердүүлүгүн мындан ары жетилдирери да бышык.

Пайдаланылган адабияттар:

- Кыргыз адабиятынын программасы, (5-11-кл.), Б., 2009
Б. Алымов, «Мектеп сочинениеси», Ф., 1979.
А. Муратов, «Сочинение кандайча жазылат?» Б., 1991

А. М. Гришина-Земскова, «Сочинение в газетных жанрах. IV-VIII кл. М., 1997.

Ю. А. Озеров, «Раздумья перед сочинением», М., «Высшая школа», 1990.

С.К.Рысбаев, «Окуучунун дилбаяны», Б., 2010.

А. Баланкин, шилтеме «Сочинение в газетных жанрах» китебинен алынды (IV-VIII кл. М., 1997».